

УДК 159.98:167

Пасічник В.І., к. психол. н., доцент, доцент кафедри оперативного застосування внутрішніх військ Академії внутрішніх військ МВС України;

Желаго А.М., заступник начальника факультету економіки та менеджменту Академії внутрішніх військ МВС України

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ КОМАНДИРА ПІДРОЗДІЛУ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК» ТА РІВНІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЦИХ ДЕТЕРМІНАНТ

У статті розкрито актуальність конкретизації сутності соціально-психологічних детермінант професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ, наведено їх обґрунтоване визначення, розкрито рівні диференціації цих детермінант.

Ключові слова: професійне становлення, професіоналізація, соціально-психологічні детермінанти, професійна діяльність, професійна компетентність.

В статті раскрыта актуальность конкретизации сущности социально-психологических детерминант профессионального становления командира подразделения внутренних войск, дано их обоснованное определение, раскрыты уровни дифференциации этих детерминант.

Ключевые слова: профессиональное становление, профессионализация, социально-психологические детерминанты, профессиональная деятельность, профессиональная компетентность.

Постановка проблеми. Постійне підвищення вимог до якості реалізації правоохоронної діяльності особовим складом внутрішніх військ до рівня його боєздатності, професійного вишколу та сформованості морально-психологічних якостей посилює увагу до процесу професіоналізації командира підрозділу. Тільки за умови досягнення високого рівня його професійної майстерності, сформованості професійно важливих якостей можливе ефективне управління підрозділом, підтримання в ньому належного морально-психологічного стану особового складу, якісне виконання службово-бойових завдань за будь-якого характеру оперативної обстановки. Посилені вимоги щодо професіоналізму командира підрозділу внутрішніх військ актуалізують важливість якісного вдосконалення процесу його професійного становлення, тобто якомога швидшого досягнення визначеного керівними документами рівня здійснення всіх службових функцій за його посадою та створення підґрунтя для подальшого професійного росту. При цьому складність і різноплановість виконуваних професійних завдань командиром підрозділу, необхідність забезпечення надійності їх виконання в умовах негативного впливу широкого спектру стрес-факторів службово-бойової діяльності, визначені вимоги щодо сформованості значного обсягу знань, розвитку належного масиву умінь і навичок, системного вдосконалення професійно важливих якостей посилюють роль психологічної складової у процесі його професійного становлення. Однак аналіз керівних документів та практики військ свідчить, що питання психологічного забезпечення професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ на стадії самостійної професійної діяльності поки ще не

отримали належної уваги та реалізації, а спроби вдосконалення цього процесу здійснюються без достатнього наукового обґрунтування.

До цього часу у недостатній мірі досліджувались психологічні особливості професійного становлення командирів різних підрозділів внутрішніх військ, виходячи з їх діяльнійшої специфіки та саме на стадії самостійної професійної діяльності. Соціально-психологічні детермінанти їх професійного становлення не були предметом спеціального наукового дослідження. Нині відсутнє чітке визначення поняття «соціально-психологічні детермінанти професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ», недостатньо цілісно сформовані уявлення про підходи до їх дослідження. Разом з цим розкриття сутності соціально-психологічних детермінант професійного становлення командирів підрозділів внутрішніх військ є необхідною умовою їх подальшого виявлення та емпіричного дослідження, з метою вдосконалення психологічного забезпечення професіоналізації даних військових фахівців, що у значній мірі сприятиме підвищенню ефективності виконання військами завдань за призначенням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз сучасних психологічних досліджень свідчить про активне використання науковцями категорії «соціально-психологічні детермінанти» у таких галузях психології як психологія діяльності в особливих умовах, соціальна психологія, педагогічна психологія, психологія праці, інженерна психологія та ін. З латинської мови слово «детермінант» перекладається як визначальний чи обумовлюючий, а детермінізм – є філософською концепцією, яка визнає об'єктивну закономірність та причинну обумовленість всіх природних, суспільних та психологічних явищ [1]. У словнику практичного психолога зазначається, що у психології принцип детермінізму визначає закономірну та необхідну залежність психічних явищ від породжуючих їх факторів [14].

Вивчення змісту дисертаційних досліджень Д.В. Лебедева, О.М. Чудайкіна, Н.І. Кривокінь, Н.І. Расколадько, О.Ю. Рудакової, В.В. Назаренко та ін., які використовували поняття «соціально-психологічні детермінанти», дозволило встановити, що ці науковці вказану категорію розкривали як чинники, умови, причини, фактори, від яких залежали досліджувані ними психологічні феномени та які впливали на їх динаміку [4; 5; 7; 11; 12; 15]. Так, наприклад, Д.В. Лебедев, досліджуючи соціально-психологічні детермінанти помилкових дій у професійній діяльності фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, в якості таких детермінант розглядає об'єктивні та суб'єктивні чинники, що можуть обумовлювати виникнення помилкових дій [5].

О.Ю. Рудакова під соціально-психологічними детермінантами синдрому «професійного вигорання» розглядає три групи перемінних, що мають вплив на розвиток синдрому вигорання у професіях типу «людина – людина»: особистісні, рольові й організаційні [12].

Н.І. Кривокінь доводить, що соціально-психологічними детермінантами професійної самоідентифікації фахівців із соціальної роботи є система соціально-психологічних чинників екзогенного та ендогенного характеру на рівнях

загальної спрямованості інтересів і ціннісних орієнтацій та ситуативно-конкретних установок особистості [4].

Поряд з цим, проведений нами огляд значної кількості наукових джерел не дозволив виявити чіткого визначення поняття «соціально-психологічні детермінанти професійного становлення фахівця». Більшість авторів розглядають детермінацію професійного становлення особистості не обтяжуючи викладений матеріал роз'ясненням, що слід розуміти під соціально-психологічними детермінантами. Хоча, як свідчить наш досвід наукового пошуку, невизначеність сутності цього поняття призводить до різноманіття трактувань його змісту.

Метою статті є розкриття на основі проведених теоретичних та емпіричних досліджень сутності поняття «соціально-психологічні детермінанти професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ» та доцільних рівнів визначення цих детермінант.

Виклад основного матеріалу. Основним напрямом розвитку людини як суб'єкта праці є її особистісне становлення та розвиток у неї професійно важливих якостей, які визначають можливість успішного виконання тієї чи іншої професійної діяльності. Професійне становлення суб'єкта – це частина онтогенезу людини з початку формування професійних намірів до закінчення активної професійної діяльності, а також рух особистості у просторі й часі професійної праці [6]. Це індивідуалізований розвиток професійно значущих якостей і здібностей, професійних знань і умінь, активне якісне перетворення особою свого внутрішнього світу, що призводить до принципово нового стану і способу життєдіяльності – творчої самореалізації у професії.

За результатами проведеного нами теоретичного дослідження сутності професійного становлення фахівця його можна визначити як складне полісистемне утворення, яке регулюється на основі соціальної та індивідуальної детермінації, тісно пов'язане з реальною життєдіяльністю людини, здійснюється на основі її цілеспрямованої активності та включає професійне навчання, виховання, професійний розвиток і саморозвиток. Професійне становлення особистості залежить від особливостей виконуваної діяльності, індивідуальних можливостей конкретної особистості та умов професіоналізації й є індивідуальним та неповторним.

Поряд з цим, за результатами аналізу наукових джерел ми дійшли висновку, що професійне становлення командира підрозділу можна розглядати як цілеспрямоване формування і подальший розвиток у нього професійно важливих психологічних якостей, умінь і навичок та процес постійного і неухильного спрямованого руху до фахової досконалості, методичної і педагогічної майстерності [9; 10; 11; 13]. Професійне становлення командира підрозділу включає в себе розвиток та саморозвиток особистості військовослужбовця, засвоєння та проектування професійної діяльності, визначення і реалізацію себе у професії та самоактуалізацію власного потенціалу для досягнення вершин професіоналізму.

Як впливає з наукових джерел, професіоналізм зумовлюється рівнем професійної компетентності, що для фахівця є однією з найважливіших характеристик і розглядається як інтегральна якість особистості, синтез професіо-

налізму та внутрішніх властивостей [2; 3; 6]. Вона базується на засадах практичних умінь і особистісних якостей, які зумовлюють готовність фахівця до виконання службових функцій. Отже професійна компетентність включає в себе дві складові: особистісну (якості фахівця) та змістовно-діяльнісну (його кваліфікаційна характеристика). Тому професіоналізація фахівця на стадії самостійної професійної діяльності, перш за все, має спрямовуватися на вдосконалення та набуття нових знань, умінь творчо використовувати їх на практиці, на розвиток його професійно важливих якостей і формування здатності приймати обґрунтовані рішення у різних ситуаціях.

Спиряючись на викладене вище положення про те, що професійне становлення спрямоване на досягнення високого рівня професіоналізму фахівця, ми маємо підстави розуміти категорію «соціально-психологічні детермінанти професійного становлення» як визначальні чинники, які обумовлюють досягнення фахівцем відповідного рівня професійної компетентності у процесі його професіоналізації. Тобто це ті значущі соціально-психологічні умови і фактори, від яких залежить високий рівень її досягнення, а також причини та рушійні сили професіоналізму. Отже, під соціально-психологічними детермінантами професійного становлення фахівця ми розумітимемо лише ті чинники, які визначають успішність професіогенезу особистості. Соціально-психологічними детермінантами професійного становлення фахівця не можуть бути названі чинники, які визначають неуспішність професіогенезу особистості, бо тоді виникає сутнісне протиріччя. Неуспішний професіогенез має місце там, де особа деформується; не стала професіоналом; має характерні поведінкові ускладнення, професійну обмеженість [2]. У даному випадку мова може йти про соціально-психологічні детермінанти професійних деструкцій.

При цьому ми повністю погоджуємося з тезою Ю.П. Поварьонкова про те, що дати адекватну характеристику професійного становлення особистості – це значить описати його як системний, безперервний процес, який детермінується комплексом зовнішніх та внутрішніх факторів й реалізується на основі різних психологічних механізмів [8]. Для того щоб виявити ці фактори та механізми, необхідно проаналізувати професійне становлення особистості, по-перше, як форму соціалізації й індивідуалізації, по-друге, як частину життєвого шляху людини, по-третє, як специфічну форму розвитку й навчання, по-четверте, як одну з провідних форм прояву активності особистості.

Співвідношення системи зовнішніх і внутрішніх чинників, які лежать в основі детермінації професійного становлення особистості, визначає базове протиріччя професійного розвитку [2]. Ряд науковців вказують, що такими зовнішніми чинниками виступають професійні вимоги, які висуваються до індивіда, і соціально-професійні можливості, що надаються йому в ході професіоналізації [2; 3; 6; 8]. До внутрішніх чинників вони відносять професійні домагання фахівця та особистісний потенціал для їх реалізації в ході професіоналізації. Ця система чинників може бути названа ситуацією професійного становлення особистості, а професійно орієнтовані якості, яких вона набуває у процесі професіоналізації, є системними по відношенню до цієї ситуації.

Повністю співпадає з таким поглядом позиція Н.І. Расколадько, яка у своїй дисертаційній роботі доводить, що досягнення вершин професіоналізму

пов'язане з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних характеристик праці фахівця; з розвитком його індивідуально-типологічних якостей; особистісних потенціалів (інтелектуальних, моральних); визначенням умов і факторів, що сприяють розвитку психологічних якостей, і таких, які є протипоказаннями, тощо [11].

Охарактеризувати поняття «соціально-психологічні детермінанти професійного становлення командира підрозділу» можна різнопланово. По-перше, оскільки критеріями професійного становлення особистості є професійна продуктивність, професійна ідентичність і професійна зрілість, то як соціально-психологічні детермінанти мають розглядатися чинники, які визначають продуктивне здійснення нею професійної діяльності, чинники, які у найбільшій мірі сприяють виявленню її професійної ідентичності та чинники, які визначають професійну зрілість фахівця. По-друге, оскільки професіоналізм фахівця включає професіоналізм особистості й професіоналізм діяльності, то як соціально-психологічні детермінанти професійного становлення мають розглядатися фактори, які визначають високий рівень розвитку професійно важливих якостей, адекватний рівень професійних домагань, відповідну мотиваційну сферу і ціннісні орієнтації, спрямовані на позитивний прогресивний розвиток фахівця, а також компоненти та умови забезпечення ефективності його професійної діяльності, іншими словами, особистісну складову професійної компетентності (якості фахівця) та змістовно-діяльнісну складову (його кваліфікаційна характеристика). По-третє, виходячи з того, що формування і розвиток професіоналізму пов'язаний з певними змінними внутрішнього та зовнішнього характеру, які визначають ситуацію професійного становлення, то соціально-психологічні детермінанти можуть бути поділені на суб'єктивні та об'єктивні. Об'єктивні виявляються як зовнішня заданість і пов'язані з реальною системою професійної діяльності, її іміджем та характером, організацією професійного середовища, професіоналізмом наставників, якістю управління процесом професіоналізації тощо. Суб'єктивні пов'язані з індивідуальними передумовами успішності професійної діяльності та характером професійних взаємин. Вочевидь, можливі й інші підходи щодо розгляду досліджуваних нами соціально-психологічних детермінант професійного становлення фахівця. Ми вважаємо за доцільне при проведенні дослідження соціально-психологічних детермінант професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ диференціювати їх за рівнями: чинники макrorівня, мікрорівня та меццо-рівня.

Чинники макrorівня визначають змістовно-діяльнісну складову професійної компетентності командира підрозділу. Її досягнення конкретизується вимогами з боку держави, Міністерства внутрішніх справ України та командування внутрішніх військ МВС України до рівня професіоналізму фахівців за спеціальністю «Службово-бойове застосування та управління діями підрозділів (частин, з'єднань) внутрішніх військ», які визначають соціальне замовлення на підготовку командирів підрозділів внутрішніх військ з урахуванням їхньої професійної діяльності. Змістовно-діяльнісна складова професійної компетентності командира підрозділу визначається за допомогою змістовно-функціонального аналізу професійної діяльності командира підрозділу. Вона

може бути представлена у вигляді кваліфікаційної характеристики цього фахівця, де конкретизовані його службово-бойові функції, типові завдання й уміння для їх реалізації, виходячи з того, що виконувана ним професійна діяльність є надзвичайно складною, багатоаспектною та такою, що поєднує функції правоохоронця, військового керівника, фахівця з питань реалізації службово-бойових завдань за призначенням підрозділу, організації служби військ та бойової підготовки особового складу, а також суб'єкта навчально-виховного процесу та морально-психологічного забезпечення діяльності підрозділу.

Чинники мікрорівня визначають особистісну складову професійної компетентності командира підрозділу. Вони виявляються за допомогою функціонально-психологічного аналізу діяльності командира підрозділу. Ці чинники є особистісними перемінними психологічної природи, які визначають ефективність реалізації службових функцій та завдань командиром підрозділу. У зв'язку з цим їх часто узагальнено називають професійно важливими якостями особистості.

Чинниками меццо-рівня ми розглядатимемо умови професіоналізації та характеристики професійного середовища, від яких залежить ступінь оптимальності процесу набуття змістовно-діяльній та особистісної складових професійної компетентності командира підрозділу внутрішніх військ.

Таким чином, наведений матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

– професійне становлення фахівця – це складне полісистемне утворення, яке регулюється на основі соціальної та індивідуальної детермінації;

– категорію «соціально-психологічні детермінанти професійного становлення фахівця» необхідно розглядати як визначальні чинники, які обумовлюють досягнення фахівцем відповідного рівня професійної компетентності у процесі його професіоналізації. Тобто під соціально-психологічними детермінантами професійного становлення фахівця ми розумітимемо ті чинники, які визначають успішність професіогенезу особистості, ті значущі соціально-психологічні умови і фактори, від яких залежить високий рівень досягнення професійної компетентності, а також причини та рушійні сили професіоналізму;

– можливі різноманітні підходи до розгляду соціально-психологічних детермінант професійного становлення фахівця. Ми вважаємо за доцільне при проведенні подальшого дослідження диференціювати їх за рівнями: чинники макрорівня, мікрорівня та меццо-рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Харвест, 2001. – 576 с.

2. Зеер Э. Ф. Профессиональное становление личности инженера-педагога / Зеер Э. Ф. – Свердловск : Урал, 1988. – 89 с.

3. Карпов А. В. Психология труда / Карпов А. В. – М. : Владос, 2003. – 350 с.

4 Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні чинники професійної самоідентифікації фахівців системи соціального захисту населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Н. І. Кривоконь. – К., 2002. – 20 с.

5. Лебедев Д. В. Соціально-психологічні детермінанти помилкових дій у професійній діяльності фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних

підрозділів МНС України: дис... канд. психол. наук : 19.00.09 / Лебедєв Денис Валерійович. – Х., 2009. – 211 с.

6. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Знание, 1996. – 184 с.

7. Назаренко В. В. Соціально-психологические детерминанты эффективности профессиональной деятельности (на примере торговых работников) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 / В. В. Назаренко. – М., 2009. – 20 с.

8. Поваренков Ю. П. Профессиональное становление личности: дисс. ...доктора психол. наук:19.00.07 / Юрий Павлович Поваренков. – Ярославль, 1999. – 365 с.

9. Полторац С. Т. Психолого-педагогічні аспекти оцінювання успішності професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ / С. Т. Полторац, В. І. Пасічник // Науковий журнал АВВ МВС України «Честь і Закон». – Х. : АВВ МВС України, 2012. – Вип. 1 (40). – С. 46–50.

10. Психологія професійної діяльності офіцера : [підручник / Кремень В. Г., Максименко С. Д., Сафін О. Д. та ін.]. – Хмельницький : Вид-во АПВУ, 1999. – 464 с.

11. Расколадько Н. И. Закономерности профессионального становления курсантов в военно-учебной деятельности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 / Н. И. Расколадько. – Ярославль, 2009. – 20 с.

12. Рудакова О. Ю. Социально-психологические детерминанты конфликтного поведения руководителей образовательных учреждений : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / О. Ю. Рудакова. – Ярославль, 2006. – 20 с.

13. Сафін О. Д. Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України : [монографія] / О. Д. Сафін, В. С. Сідак. – К. : Вид-во НА СБ України, 2004. – 178 с.

14. Словарь практического психолога / [сост. С. Ю. Головин]. – Мн. : Харвест, 2001. – 800 с.

15. Чудайкин А. М. Социально-психологические детерминанты становления профессионального чиновника муниципального уровня: дисс. ... кандидата психол. наук: 19.00.05 / Чудайкин Александр Матвеевич. – Ярославль, 2005. – 145 с.